

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته
تاریخ - ایران اسلامی

طبقه‌بندی مشاغل شاعران عصر صفوی

به کوشش
الهام مرادی

استاد راهنما
دکتر محمدعلی رنجبر

استاد مشاور
دکتر حمید حاجیان‌پور

اسفند ۱۳۹۳

به نام خدا

اظهارنامه

اینجانب الهام مرادی دانشجوی رشته‌ی تاریخ گرایش ایران اسلامی دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی اظهار می‌کنم که این پایان‌نامه حاصل پژوهش خودم بوده و در جاهایی که از منابع دیگران استفاده کرده‌ام، نشانی دقیق و مشخصات کامل آن را نوشته‌ام. همچنین اظهار می‌کنم که تحقیق و موضوع پایان‌نامه‌ام تکراری نیست و تعهد می‌نمایم که بدون مجوز دانشگاه دستاوردهای آن را منتشر ننموده و یا در اختیار غیر قرار ندهم. کلیه حقوق این اثر مطابق با آیین‌نامه مالکیت فکری و معنوی متعلق به دانشگاه شیراز است.

نام و نام خانوادگی: الهام مرادی

تاریخ و امضاء:

تقدیرم به:

همه مرعزیم او که حرکات ناب باور بودن، لذت و غرور دا زندگی، جسارت خواستن، عظمت
دریدن و تمام تجربه های یکتا و زیبای زندگی م، مدیون حضور و آموزش همه تم.

سپاسگزاری

اکنون که این رساله به پایان رسیده است بر خود لازم می‌دانم که از استاد ارجمند و بزرگوام دکتر محمدعلی رنجبر که با راهنمایی‌های ارزنده خود مرا در پیشبرد این پایان‌نامه صمیمانه یاری رساندند، تشکر و قدردانی نمایم.

همچنین از اساتید ارجمند حمید حاجیان پور و دکتر سید ابوالقاسم فروزانی که زحمت مشاوره و داوری این رساله را بر عهده گرفتند و در این راه مرا یاری دادند، تشکر ویژه دارم.

از پدر و مادر عزیزم که در طول زندگی همیشه بهترین دوست و پشتیبان من بوده‌اند با کمال احترام قدردانی و تشکر می‌نمایم.

چکیده

طبقه‌بندی مشاغل شاعران عصر صفوی

به کوشش

الهام مرادی

این پژوهش چشم اندازی است بر طبقه بندی مشاغل شاعران در دوران صفوی و می‌کوشد اوضاع فکری و فرهنگی حاکم بر این دوره را بر اساس پیشامدها و تحولات اجتماعی و اقتصادی و سیاسی و تاثیر آن بر جایگاه اجتماعی توده های مختلف مردم، مورد بررسی قرار دهد. جریان های ادبی- هنری، بی شک رابطه عمیق و تفکیک ناپذیری با ارزش های اصیل اجتماعی دارند و ادبیات هر عصری، آینه تمام نمای تمایلات و شادکامی ها و نیز ناکامی ها و شکست هایی است، که ناشی از همین اوضاع و روابط اجتماعی می باشد. لذا بررسی این روابط و تعاملات، که به حضور گسترده توده های مردم، در ادبیات این عصر، دامن زده است؛ مسئله بسیار حائز اهمیتی بوده و به گونه ای آشکار، بیانگر آمیزش و پیوستگی شغل و فرهنگ، در میان اقشار مختلف مردم، از هر طبقه ای، با هر شخصیتی و نیز با هر نوع ذوق و آگاهی و پرورش فرهنگی ای می باشد. این پژوهش بازشناسی جامع و نوینی از مشاغل مختلف شاعران و بالاخص، تعدد و فراوانی عوام و بازاریان شاعر را در ادبیات این دوره، ارائه می دهد.

کلید واژگان: ادبیات- شاعران- مشاغل- طبقات اجتماعی

فهرست مطالب

عنوان صفحه

فصل اول: کلیات

۱-۱-مقدمه.....	۲
۲-۱-اهمیت و ضرورت تحقیق.....	۴
۳-۱-هدف تحقیق.....	۵
۴-۱-پیشینه تحقیق.....	۵
۵-۱-روش تحقیق.....	۷
۶-۱-سوالات تحقیق.....	۷
۷-۱-فرضیات تحقیق.....	۸
۸-۱-نقد و بررسی منابع.....	۸
۱-۸-۱-منابع اصلی.....	۹
۱-۸-۱-۱-تذکره ها.....	۹
۲-۱-۸-۱-سفرنامه ها.....	۱۰
۲-۸-۱-تحقیقات جدید.....	۱۲

فصل دوم: اوضاع سیاسی، اقتصادی و اجتماعی عصر صفوی

۱-۲-اوضاع سیاسی.....	۱۵
۱-۱-۲-استفاده ابزاری از مذهب.....	۱۶
۲-۱-۲-قوای مملکت.....	۱۸

۱۸ ۳-۱-۲- قزلباش
۲۱ ۴-۱-۲- تقابل اهل شمشیر و اهل قلم
۲۲ ۵-۱-۲- ظهور نیروی سوم
۲۶ ۲-۲- اوضاع اقتصادی
۲۶ ۱-۲-۲- طبقات اجتماعی
۲۷ ۲-۲-۲- اقتصاد ایلی
۲۸ ۳-۲-۲- اقتصاد روستایی
۳۳ ۴-۲-۲- اقتصاد شهری
۳۳ ۱-۴-۲-۲- اصناف و بازاریان
۳۶ ۲-۴-۲-۲- کارگران کارگاههای سلطنتی
۳۷ ۳-۴-۲-۲- تجارت آرامنه
۴۱ ۳-۲- اوضاع اجتماعی
۴۲ ۱-۳-۲- دوران شاه عباس اول
۴۴ ۲-۳-۲- دوران جانشینان
۴۴ ۱-۲-۳-۲- بروز بحران های عمیق سیاسی- اقتصادی- اجتماعی

فصل سوم: ادبیات عصر صفوی

۵۵ ۱-۳- ادبیات همگام با سیاست
۶۲ ۲-۱-۳- پیدایش مرثیه ها و مراسم مذهبی (روضه خوانی-تعزیه خوانی)
۶۴ ۳-۱-۳- مرثیه سرایان مذهبی
۶۴ ۱-۳-۱-۳- محتشم کاشانی
۶۵ ۲-۳-۱-۳- صائب تبریزی
۶۶ ۳-۳-۱-۳- عبدالرزاق لاهیجی

۶۶ ۴-۳-۱-۳- وحشی بافقی
۶۷ ۴-۱-۳- تک بیتی های مذهبی عوام
۶۸ ۵-۱-۳- شعر در بین توده ها
۷۰ ۱-۵-۱-۳- اعتراض بر شاعرانها
۷۲ ۶-۱-۳- زبان شعری در دوره صفوی
۷۵ ۱-۶-۱-۳- هند سرزمین فرصت ها
۷۸ ۲-۶-۱-۳- گسترش زبان فارسی در هند
۸۰ ۳-۶-۱-۳- سبک هندی
۸۳ ۴-۶-۱-۳- منتقدان سبک هندی

فصل چهارم: جایگاه اجتماعی شاعران

۹۱ ۱-۴- تنزل سطح آگاهی
۹۵ ۲-۴- نابسامانی های اخلاقی و اجتماعی
۹۶ ۱-۲-۴- اعتیاد
۹۷ ۲-۲-۴- شرابخواری
۱۰۰ ۳-۲-۴- عشق و عاشقی های معمول
۱۰۴ ۴-۲-۴- خواری در برابر معشوق
۱۰۷ ۵-۲-۴- غرور و خودپسندی
۱۰۹ ۶-۲-۴- طمع ورزی
۱۱۳ ۳-۴- محافل ادبی
۱۱۳ ۱-۳-۴- قهوه خانه
۱۱۷ ۲-۳-۴- محافل بازاری
۱۱۷ ۳-۳-۴- حاصل سخن

فصل پنجم: طبقه بندی مشاغل شاعران عصر صفوی

۱۲۱ ۱-۵- آمیختگی کار و فرهنگ
۱۲۲ ۱-۱-۵- شاعران شاغل
۱۲۳ ۲-۱-۵- بازتاب شغل در شعر شاعران
۱۲۹ ۳-۱-۵- تاثیر شرایط جغرافیایی بر ظهور مشاغل مختلف
۱۳۰ ۴-۱-۵- طبقات اجتماعی شاعران
۱۳۱ ۱-۴-۱-۵- ساختار شهری
۱۳۱ ۲-۴-۱-۵- طبقات ممتاز شهری
۱۵۲ ۳-۴-۱-۵- طبقات عامه شهری
۱۶۱ ۱-۳-۴-۱-۵- اصناف و بازاریان
۱۶۲ ۲-۳-۴-۱-۵- پیشه وران
۱۷۵ ۳-۳-۴-۱-۵- صنعتگران
۲۰۳ ۴-۴-۱-۵- هنرمندان
۲۳۱ ۵-۴-۱-۵- ساختار روستایی
۲۳۳ نتیجه گیری
۲۳۵ فهرست منابع

فصل اول

کلیات

۱-۱- مقدمه

پیش از صفویه و به ویژه در عصر حاکمیت دربارهای مقتدر، شاعر فرد خاصی بود که با محک آزمون درباریان آزموده و انتخاب شده بود. در چهار مقاله عروضی شاعر در کنار دبیر و منجم و طبیب از خواص پادشاه و سخنگوی طبقه حاکم است. هیچ پادشاهی بی نیاز از شاعر نیست. اما در عصر صفوی شاعری پیشه ای همگانی است و هر کسی در هر صنفی به شاعری می پردازد (فتوحی، ۱۳۷۵: ۵۵).

سلاطین صفوی برای ترویج و تقویت آیین تشیع به وجود فقها و علمای اسلامی احتیاج زیاد داشتند و نظر آنها بیشتر متوجه فقها، متکلمین و محدثان بود که صاحب نقش مهمی در بیان و اجرای اصول احکام و احادیث اسلامی بودند. به همین جهت سلاطین صفوی توجهی به شعرا، به خصوص آنهایی که مدیحه سرا بودند نداشتند (تاج بخش، ۱۳۷۸، ۲/۲۹۵).

این طرز برخورد پادشاهان صفوی دو عملکرد خاص را از جانب شاعران آن زمان رقم زد:

۱) عده ای از شاعران به پیروی از نیت زمامداران، در اشعار خود به ذکر مصائب خاندان رسول اکرم پرداختند. ۲) عده ای نیز به کشور هند مهاجرت کردند و فصل تازه ای را در عرصه فرهنگ و ادب دوران صفوی گشودند شاعری به عنوان شغلی که نان و آبی به همراه داشته باشد، مطرح نبود و تنها شاعران درجه اول از خوان نعمت شاهان صفوی بهره می بردند لذا اختیار شغل دیگری که منافی برای افراد داشته باشد الزام آور بود سلسله مراتب شاعران عصر صفوی شامل زنجیره ای از شاعران با تجربه و آگاه به فن شعر و نیز افرادی که به اصول میرهن این هنر بی توجه بوده و تنها از روی تفریح و سرگرمی به این مهم روی آورده بودند تشکیل شده بود. بیشتر گویندگان از مردم عادی و از پیشه وران و یا بی سرمایهگان از ادب فارسی بودند یا آنکه عده ای از همین گویندگان اصلا پارسی زبان نبودند و از دیار ترکان و هندوان بر می خاستند و یا آنکه سنتهای ادبی قدیم که اهل قلم را کار کشته و مجرب به بار می آورد و به ندرت اجرا می شد (صفا، ۱۳۷۸، ۴/۴۹۵).

نگاهی به پیشه حرفه شاعران این دوره نشان می دهد که از هر طبقه ای در میان شاعران افرادی دیده می شوند . بسیاری از آنان در اثر اشتیاق شدید به شعر و شاعری دست از کار کشیده و تمام وقت و همت خود را صرف سرودن شعر کرده اند.(فتوحی، ۱۳۷۵: ۵۶).

اشتغال این همه از اهل حرفه و صنعت به شعر معلوم می دارد که چگونه آرزوی شاعران برای نمودن برتری نفسانی، همه دلها را فرو گرفته بود. برای بعضی شغل شاغل بود و برای بعضی دیگر وسیله تفریح خاطر ، و حتی بعضی از این گویندگان که نامشان بخشنامه وار در تذکره ها گردان شده، در خواندن و نوشتن چندان مایه ور و توانا نبودند و مهارت در شاعری را بیشتر از راه معاشرت با شاعران و به حفظ داشتن گفتار این و آن و به صرافت قریحه طبع کسب می کردند(صفا، ۱۳۷۸، ۴/۵۱۳).

البته تمایل و علاقه به شعر تنها به عوام ختم نمیشد. هرچند اسلوب موقر و وزین شعر فارسی با رواج سبک هندی تا اندازه ای به چالش کشیده شده بود و زبان محاوره، جایگزین زبان فنی و با قاعده آن گشته بود ، با این حال در میان طبقات دیگر اجتماع نیز سرودن شعر رواج عمده ای داشته است. در تذکره تحفه سامی گذشته از بازاریان شاعر و صاحب شغل های متنوعی چون: کلیچه پز، قصاب، سیراب فروش، سر تراش و غیره، از پزشکان و عالمان و خوشنویسان و نظامیان شاعر نام برده شده است. حتی در میان طبقه اشراف به خصوص شاهان صفوی شاعرانی وجود داشته اند.

شاه اسماعیل و فرزندانش درست همان تربیتی را در ادب و فرهنگ داشتند که جوانان خاندان های بزرگ عهدشان حاصل می کردند. او خود به سرودن شعر به فارسی و ترکی اشتغال داشت . پسرانش طهماسب، سام، بهرام و القاص میرزا همگی شعر می سروده و از ادب و ترسل بهره ای داشته اند (همان: ۴۹۷).

یکی از مهمترین مجالس ادبی آن زمان قهوه خانه ها بودند که مسئولان آنها با عنوان قهوه چی گری از اصناف مهم زمان صفوی بودند.

قهوه خانه از پدیده های جالب دوره صفوی است . اولاً از آن رو که محلی برای خوردن قهوه و سایر نوشیدنی ها بود . ثانياً محفلی برای حضور ادبا و شعرا و درآویش و احیاناً قصه خوانان و شاهنامه خوانان بود. لذا مرکزی ادبی هم باید تلقی شود(جعفریان، ۱۳۷۹، ۲/۷۶۸). که با شرایط موجود شعر کوچه و بازار همسو بود و محفل این نوع شاعران محسوب می شد.

نکته دیگری که باید بدان توجه خاصی مبذول داشت این است که شاعران تحت تاثیر شرایط اقلیمی و اقتصادی شهرهای محل سکونت خود هر یک پیشه و حرفه ای هماهنگ با شرایط موجود و سازگار با محیط اجتماعی خود داشته اند. لذا طبقه بندی مشاغل شاعران آن عصر از لحاظ جغرافیایی نیز بسیار حائز اهمیت است در تذکره تحفه سامی به تعدادی از شاعران با ذکر محل سکونتشان اشاره شده است. مولانا واصلی تبریزی از ابریشم فروشان شهر مذکور بود، آخر تاجر شد و در جوانی درگذشت... و یا مولانا بیانی بحرآبادی از ولایت سبزوار شاعر بدی نبوده است (صفوی، بی تا: ۳۰۹).

بدین ترتیب ضرورت پرداختن به شغل شاعران دوره صفوی انکار نشدنی است. تذکره های موجود از عصر صفوی و سایر متون تاریخی و ادبی، امکان بررسی و طبقه بندی شاعران به لحاظ نوع کسب و پیشه را می دهد و در این پژوهش این مهم صورت می گیرد. این بررسی هم به لحاظ اجتماعی و هم به جهت تاریخ ادبیات می تواند مهم باشد و شرایط اجتماعی-اقتصادی بخشی از قلم آن روزگار را باز نمایاند و تعامل این گروه را با سایر گروه های اجتماع بشناساند.

۱-۲- اهمیت و ضرورت تحقیق

این پژوهش از این جهت حائز اهمیت است که نکات بسیاری در مورد حیات اجتماعی ایران در دوره صفوی به دست می دهد. هماهنگی کار و فرهنگ در هر جامعه ای و رابطه تنگاتنگی که بین این دو عامل وجود دارد، نقش مهمی در آشنایی با خصوصیات آن جامعه داراست. در واقع آگاهی از شخصیت شاعران شاغل این دوره که خود به نوعی یکی از گردانندگان اصلی چرخه کار و فرهنگ زمان خویش بودند، علاوه بر این که اطلاعات مهمی در زمینه مشاغل و مناسب و حرفه ها و حتی نوع ابزارآلات مورد استفاده صاحبان حرف به دست می دهد، راه گشای بسیاری از ابهامات موجود در زمینه فرهنگ و ادبیات این دوران می باشد. نکته دیگری که باید به آن توجه داشت این است که زبان حال هر کدام شاعران این عصر به مثابه این که سلسله

مراتبی که از طبقات اجتماعی آن دوره بوده اند و هریک پرورش فرهنگی به خصوصی داشته اند، متفاوت از یکدیگر بوده است و پی بردن به این تفاوت ما را در رسیدن به درک درستی از مسائل آن زمان یاری می دهد. گذشته از این در دواوین بسیاری از شاعران این عصر و همچنین در اشعار پراکنده و تک نگاری های مردم کوچه و بازار که به صورت ترجمه وار در تذکره ها ذکر گردیده است اوضاع سیاسی و اقتصادی و فرهنگی آن زمان به نحو مطلوبی تشریح شده است. به طوری که می تواند اطلاعات بسیار مهمی در باب اعمال و افعال سیاستمداران و کارگزاران عصر صفوی به پژوهشگر ارائه دهد.

۳-۱- هدف تحقیق

هدف از این پژوهش، آگاهی از روابط اجتماعی موجود در سطح جامعه عصر صفوی است. با در نظر داشتن تقسیم بندی طبقات اجتماعی این دوره، این مهم که بیشتر شاعران این عصر از کدام طبقه اجتماعی قلمداد می شوند و سخنگوی کدام طبقه به شمار می آیند، توجه می شود. براین اساس شاید بتوان مضامین شعر این دوران را در ارتباط با جامعه عصر صفوی، دقیق تر نگریست.

۴-۱- پیشینه تحقیق

متأسفانه در رابطه با این موضوع کتاب مستقلی تألیف نیافته است. لیکن تنها با استفاده از کتاب ها و تحقیقاتی که حول محور فرهنگ و ادب عصر صفوی می چرخد، می توان به نکاتی در خور توجه دست یافت.

از آنجایی که پژوهشگر بنابر موضوع پژوهش می بایست به صورت مجزا در رابطه با فرهنگ و حرفه های موجود در دوران صفوی، به کاوش پردازد، لذا استفاده از منابعی که به این دو

مبحث مهم توجه کرده باشد، در زمره اهداف بسیار ضروری او قرار می گیرد.

از کتب مهمی که در زمینه فرهنگ و ادبیات این عصر نگارش یافته است، تمیم داری (۱۳۷۳-۱۳۷۲) می باشد. نویسنده در بخش سوم کتاب، ذیل عنوان ((اهمیت شعر و شاعری در دوران صفوی)) ابتدا با نقد نظریه های کسانی که دوره صفوی را دوره سقوط و انحطاط ادب و شعر به شمار آورده اند و در رد دلایل آنها با تکیه بر متونی چون؛ تذکره تحفه سامی، نصرآبادی و... می پردازد. سپس به سبک شعری و مکتب ادبی این دوره، سبک هندی، اشاره می کند و در ادامه انواع شعر در عصر صفوی را شرح می دهد.

در مقاله ای نیز با قلم فتوحی (۱۳۷۵) که از جمله تحقیقات جدید در این باب می باشد، نویسنده تا حدودی توانسته است از منظر جامعه شناسی به توصیف شخصیت شاعران این عصر و نقش آنها در جامعه بپردازد. اشاره به شاعرانی که هر یک مربوط به یکی از طبقات اجتماع می باشند، به خصوص مردم عادی و بازاریان که تنها در تذکره ها ذکر آنان رفته بود، از نکات قابل توجه این مقاله می باشد.

صفا (۱۳۷۸) نیز در اثر خویش، ضمن بررسی اوضاع سیاسی و اجتماعی و اقتصادی و فرهنگی حاکم بر آن عصر، به نحو مطلوب و جامعی در مورد این موضوع بحث کرده و به تشریح مشاغل شاعران پرداخته است.

از دیگر منابع در رابطه با این موضوع، کتاب تاج بخش (۱۳۷۸) می باشد که ضمن بحث در رابطه با هنر و صنعت و ادبیات و علوم و سازمان های عصر صفویه، با توصیفی کوتاه و بیشتر انتقادی در مورد شعر این دوره به برخی از مهم ترین شاعران و مشاغل آنها اشاره می کند.

سیوری (۱۳۸۴) نیز در تألیف خویش، ضمن بررسی اوضاع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی عصر صفوی اطلاعات مهمی در زمینه وضعیت شعر و ادب و مشاغل موجود در آن زمان به دست می دهد.

کتاب های قدیانی (۱۳۸۴) و نوایی (۱۳۸۶) نیز هر کدام مبحثی را به گفت و گو در مورد وضع شعر این عصر و اشاره موردی به شعرا و همچنین بازنگری مشاغل گوناگون در اصفهان، پایتخت صفویان داشته اند که البته بیشتر تکرار مکررات است و نکته جدیدی به دست نمی دهد.

از کتب مهم دیگر در این راستا، اثر جعفریان (۱۳۸۸) است که همچون دیگر منابع ذکر

شده به بررسی وضعیت شعر آن زمان و شرح احوال شاعران و نیز نقش کلیدی قهوه خانه ها به عنوان برجسته ترین محفل ادبی اشاره می نماید.

با وجود مآخذی که از آن سخن رفت، هنوز پژوهشی روشمند و جامع بر اساس بازبینی همه متون ادبی و تاریخی این دوره، جهت طبقه بندی شاعران براساس شغل آنان، صورت نگرفته است.

۱-۵- روش تحقیق

با توجه ماهیت موضوع، روش تحقیق در این پژوهش توصیفی- تحلیلی خواهد بود. به این معنا که ابتدا موضوع مورد بحث بر اساس منابع تاریخی و ادبی و به ویژه تذکره ها، توصیف و تبیین خواهد شد و سپس ابعاد و زوایای آن مورد تحلیل و بررسی قرار خواهد گرفت. روش گردآوری اطلاعات در این پژوهش نیز کتابخانه ای و اسنادی است.

۱-۶- سوالات تحقیق

- ۱-وضع اجتماعی و اقتصادی شاعران عصر صفوی چگونه بود؟
- ۲-طبقه بندی مشاغل شاعران عصر صفوی از نظر نوع پیشه و جغرافیای سکونت چگونه بود؟
- ۳-تعدد مشاغل شاعران روزگار صفوی ناشی از چه عواملی بود؟

۱-۷- فرضیات تحقیق

۱- هر طبقه ای از شاعران جایگاه ویژه ای در جامعه عصر صفوی داشت. بدین معنا که هر کدام از آن ها در میان طبقه خاصی رشد و نمو پیدا کرده بودند. بالتبع اوضاع اقتصادی آنان نیز بر حسب جایگاهی که اشغال کرده بودند، متفاوت بوده و قابل بررسی است. اما کمتر از شاعرانی که از جایگاه اقتصادی ویژه برخوردار بوده اند، یاد شده است.

۲- شعر و شاعری تقریباً در میان تمام طبقات اجتماعی موجود در عصر صفوی وجود داشت. از شاهان و اشراف و نظامیان گرفته تا تاجران و پیشه وران و حتی دوره گردان شاعر در این عصر دیده می شوند. ضمن اینکه هر کدام از آن ها از لحاظ جغرافیایی نیز در تذکره ها تقسیم بندی شده اند.

۳- اوضاع اجتماعی و اقتصادی موجود در زمان صفویان و همچنین وضعیت فکری و فرهنگی حاکم بر آن عصر، عامل اصلی پراکندگی و تعدد مشاغل شاعران بود.

۱-۸- نقد و بررسی منابع

مآخذ دوره صفویه را می توان به دو دسته منابع پژوهشها تقسیم کرد. منابع اصلی آن دسته از منابعی هستند، که در عصر صفویه و توسط مورخان ایرانی و یا سیاحان اروپایی نگاشته شده اند. که خود به دو دسته تاریخ نگاریها و سفرنامه ها تقسیم می شوند. پژوهشها مآخذی هستند که به وسیله مورخان ایرانی و شرق شناسان اروپایی نوشته شده اند.

۱-۸-۱- منابع اصلی

۱-۸-۱-۱- تذکره ها

در دوره صفویه، تذکره نویسانی بوده اند که به معرفی شاعران آن عصر پرداخته و تذکره های آنها حاوی مطالب ارزشمند تاریخی، اجتماعی و ادبی ایران عصر صفوی است.

تذکره نصرآبادی: این اثر که در نیمه دوم قرن یازدهم هجری/ هفدهم م. تألیف یافته، شامل شرح حال و آثار قریب هزار شاعر عصر صفوی و معاصران میرزا محمدطاهر است. این تذکره به نام صفی میرزا معروف به شاه سلیمان صفوی فرزند شاه عباس دوم، تألیف شده و علاوه بر احیای نام هزار شاعر عصر صفوی، اخلاق و احوال آن دوره و بسیاری از مطالب مهم تاریخی را هم نشان می دهد و برای ادبا و مورخان و کسانی که می خواهند به حقایق تاریخی عصر صفوی، پی ببرند بی نهایت مفید و مددکار است. این اثر حاوی مطالب جامعی درباره اوضاع سیاسی و اجتماعی و اقتصادی زمان صفوی است و تصویر مبرهن و منسجمی از جریانات اجتماعی و انواع مشاغل و پیشه ها، ارائه می دهد. گونه بندی طبقات اجتماعی بر اساس سلسله مراتب جمعیتی آن عصر، از دیگر مسائل حائز اهمیت این تذکره می باشد که نویسنده به صورتی مبسوط بدان پرداخته است.

تذکره تحفه سامی: این کتاب، اثر سام میرزا پسر شاه اسماعیل اول است که مجموعه ای از زندگینامه های شاعرانی است که در خلال نیمه اول قرن دهم هجری قمری/ شانزدهم م. می زیسته اند. تذکره تحفه سامی امکان مطالعه اوضاع اجتماعی آغاز دوران صفویه را به ما می دهد و از این لحاظ اثری بسیار گرانبهاست. این تذکره، نمایشگر اوضاع واقع و حقیقی و اجتماعی ملت ایران در دوران سلطنت شاه طهماسب است و گذشته از ارزش ادبی آن درباره شرح حال و احوال شاعران، می توان از آن برای تحقیق و تتبع از نظر جامعه شناسی در دوران صفوی بهره ها گرفت.

تحفه سامی نشان می دهد که در طی مدت پنجاه سال، بیش از هفتصد شاعر در سراسر ایران تا آن جا که سام میرزا به شرح حالشان دسترسی داشته است وجود داشته اند که خود نموداری از چگونگی سطح معرفت عمومی ایرانیان در اوایل قرن دهم هجری است. این تذکره از نظر به دست داشتن تذکره ای از شعرای فارسی زبان اوایل قرن دهم، اثری برجسته است و از

لحاظ جامعه شناسی بسیار ارزنده و حاوی اطلاعات مفید و سودمند است. تحفه سامی با معرفی طبقات مختلف شعرا و پیشه و حرفه آنها، اصطلاحات خاص آن حرفه ها و نام های خاص آلات و ادوات آن روزگار را نیز به دست می دهد. تذکره ریاض الشعراء: ((ریاض الشعراء)) نوشته علی قلی واله داغستانی است که پس از غائله افغان به هند رفت و در سال ۱۱۶۹ه.ق/۱۷۵۶م. در آن جا درگذشت. این اثر یک معجم شعرا و شامل حدود ۲۵۰۰ اسم است. وی در اثر خود در مورد پیشه ها و مشاغل بسیاری سخن رانده است و اکثر شاعران طبقه عوام و پیشه ور جامعه را گردآوری نموده است. هرچند بیشترین وجه کار وی، تکرار مکررات است و بخش عظیمی از مطالب تذکره نصرآبادی را شامل می شود، لیکن این اثر نیز از لحاظ بازشناسی جایگاه اجتماعی شاعران عهد صفوی، مطالب در خور توجهی دارد.

۱-۸-۱-۲- سفرنامه ها

با ایجاد وحدت سیاسی در ایران در عصر صفویه و مطرح شدن این کشور به صورت یک قدرت سیاسی و رقیبی قوی برای امپراطوری عثمانی، علاقه سیاسی و علمی اروپاییان نیز متوجه دولت صفویه گشت و کشورهای اروپایی که در هندوستان، عربستان و خلیج فارس مستقر شده بودند خود را ناگزیر دیدند که با پادشاهان صفویه روابطی را برقرار کنند. از این رو سیاحان متعددی از کشورهای مختلف اروپایی با اهداف متفاوت به ایران سفر کردند و هر کدام گزارش ها، یادداشت ها و سفرنامه هایی از خود به جا گذاشته اند که درباره اوضاع ایران در عصر صفویه، در شمار مآخذ مهم و مفید به شمار می روند و برای تاریخ نگاری اجتماعی، اقتصادی و سیاسی، اهمیت بسیار دارند.

سفرنامه شاردن

این سفرنامه یکی از جامع ترین سفرنامه هایی است که از دوره صفوی باقی مانده است. که توسط ژان شاردن درپاریس به رشته تحریر در آمده است وی در زمان پادشاهی عباس دوم و شاه سلیمان سه بار به ایران سفر کرد و حدود سیزده سال در ایران ماند، شاردن تاجر جواهر فروش فرانسوی در دوره عباس دوم سمت تاجر باشی شاه را یافت. وی شرح اقدامات عباس دوم